

УДК 168.522

О.В. Овчарук, к. пед. н., доцент

ЛЮДИНА ЯК КОНЦЕПТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ У ВИМІРАХ ПАРАДИГМАЛЬНОГО ПІДХОДУ

Анотація. У статті обґрунтована гуманістична спрямованість культурології як гуманітарної дисципліни, що не обмежується вивченням лише культури, а виходить на її творця – людину. Це створює підстави для дослідження феномену людини крізь призму методологічних стратегій культурологічного знання, виміром яких є парадигмальний підхід. Визначено його сутність та методологічні можливості застосування у процесі культурологічного осмислення людини як концепту культурології.

Ключові слова: культура, культурологія, людина, методологія, парадигма, парадигмальний підхід, антропологічна, культурфілософська, мистецтвознавча парадигми.

О.В. Овчарук, к. пед. н., доцент

ЧЕЛОВЕК КАК КОНЦЕПТ КУЛЬТУРОЛОГИИ В ИЗМЕРЕНИЯХ ПАРАДИГМАЛЬНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В статье обоснована гуманистическая направленность культурологии как гуманитарной дисциплины, не ограничивается изучением только культуры, а значит на ее создателя - человека. Это создает основания для исследования феномена человека сквозь призму методологических стратегий культурологического знания, измерением которых парадигмальными подходом. Определена сущность и методологические возможности применения в процессе культурологического осмысления человека как концепта культурологии.

Ключевые слова: культура, культурология, человек, методология, парадигма, парадигмальный подход, антропологическая, культурфилософская, искусствоведческая парадигмы.

O.V. Ovcharuk, Ph. D., Associate Professor

PERSON AS A CONCEPT OF CULTUROLOGY IN THE DIMENSION OF PARADIGMATIC APPROACH

Abstract. In the article the humanistic orientation of cultural studies as humanities, not only limited to the study of culture, and goes to its founder - the man. This creates the basis for the study of human phenomena through the prism of methodological strategies of cultural knowledge, which is a measurement paradigm approach. Defined its essence and methodological possibilities of cultural understanding in the concept of man as a cultural studies.

Keywords: *culture, cultural, man, methodology, paradigm, paradigm approach, anthropological, kulturfilosofska, art paradigm.*

Постановка проблеми. Потужний розвиток сучасної гуманітаристики відбувається у вимірах нової – постнекласичної парадигми науки, що актуалізує появу досліджень, об'єктом яких виступають унікальні системи, які характеризуються відкритістю та здатністю до самоорганізації. До них належать й такі складні феномени як культура та людина, від взаємодії яких залежатиме створення нових стратегій подальшого гуманітарного поступу людства: «Культура – це не тільки виробництво речей та ідей у їх відірваності від людини, це і виробництво самої людини в усьому багатстві та багатобічності її суспільних зв'язків та відносин, у всій цілісності її суспільного буття» – відзначають сучасні культурологи В. М. Шейко та Ю. П. Богуцький [12, с.50].

Актуальність теми дослідження. Слід підкреслити, що проблема людини та її природи визначила інтелектуальну атмосферу усього ХХ століття і як одна з головних парадигм європейського мислення стала пріоритетною не лише для філософії, а й для інших сфер гуманітарного знання. На сучасному етапі, в умовах, коли гостро постала необхідність подолання відчуження людини і таких макросистем, як держава та суспільство, пошуку джерел духовного прогресу, оскільки авторитарні, жорстко централізовані системи вичерпали свій ресурс суспільного розвитку, актуалізується питання щодо можливості осмислення феномену людини та фундаментальних основ її існування саме у вимірах культурологічного знання, інтегративна природа якого сприяє використанню широкого спектру міждисциплінарних дослідницьких програм.

Виділення недосліджених раніше частин загальної проблеми. У зазначеному контексті принциповим постає питання методологічного характеру, вираження якого знаходиться у площині визначення сутності культурологічного підходу в осмисленні людини як концепту культурології.

Постановка завдання – обґрунтувати теоретико-методологічні параметри дослідження людини як концепту культурології у вимірах парадигмального підходу.

Виклад основного матеріалу. Відкритість різних наук з проблем культури до інтеграції, до опанування нових методів пізнання дозволяє поєднати різні методологічні стратегії у процесі осягнення проблеми людини. Серед них, як у цілому в гуманітаристці, так і в культурології зокрема, все більш важливе місце відводиться парадигмальному підходу. По Т. Куну, парадигма виконує роль дисциплінарної матриці, ознаки якої дозволяють проводити аналітичну діяльність відповідно до вироблених норм, правил, алгоритмів. Змістовим ядром парадигми стає загальна картина, уявлення, образ або модель досліджуваної реальності. Дана онтологічна складова забезпечує зв'язок науки з об'єктом, оскільки у даному випадку відбувається інтеграція та систематизація різнорідних властивостей явища на певному етапі розвитку, що віддзеркалює утворені у певному науковому співтоваристві уявлення про об'єкт пізнання. Оскільки формування ідеалів та норм наукового дослідження знаходиться під впливом специфічних умов і факторів розвитку певної дисципліни, а також загальнонаукових та міждисциплі-

нарних властивостей, то зміна парадигми характеризується ситуацією, коли нові уявлення виходять за звичні рамки системи та вступають у протиріччя з ідеалами, нормами та критеріями наукової діяльності [9].

Завдяки своєму значному евристичному потенціалу поняття парадигми почало активно використовуватися в сучасній гуманітаристиці. В культурології, на думку сучасної вітчизняної дослідниці О. С. Колесник, поняття парадигми може використовуватися для позначення найзагальніших генеративних схем художньої творчості, безпосередньо пов'язаних із прафеноменом епохи/культури. Відповідно, зміна парадигм розглядається як один із проявів трансформації форм художньої культури [5, с.140]. Поряд з цим вважаємо, що залучення поняття парадигми та парадигмального підходу в культурології обумовлено як загальносвітоглядною трансформацією образу світу, так і необхідністю формування нових методологічних засад, що забезпечують розробку інноваційних стратегій дослідницького пошуку з позиції постнекласичної методології. Таким чином, парадигмальний підхід у культурологічному дослідженні розглядається нами як методологічна основа осмислення людини у просторі культури. У свою чергу, і людина, і культура постають як складні системи, здатні до самоорганізації та саморозвитку, яким притаманні синергетичні властивості, а їх розвиток відбувається через взаємодію між собою складників, підсистем, елементів, як цілого у цілому.

З окреслених позицій звернення до проблеми людини у її культурологічному осмисленні потребує визначення параметрів, на основі яких можливо розмежування наукових підходів, власне, культурології та інших дисциплін, предметом вивчення яких стає людина у багатогранності її виявів. Принагідно зауважимо, що в цілому актуальність проблеми людини, необхідність вивчення різноманітних феноменів людського буття, уточнення та поглиблення уявлень про нього у різних вимірах обумовили появу антропології – системи автономних дисциплін, загальним предметом вивчення яких є людина. Серед них – філософія, соціологія, психологія, етика, естетика, педагогіка тощо. У контексті парадигмального підходу спираючись на теоретико-методологічні, ідейні та світоглядні засади філософсько-антропологічної парадигми забезпечує необхідне теоретико-методологічне підґрунтя для процесів критичного осмислення, аксіологічної орієнтації та понятійної розробки теоретичного матеріалу для створення інтегративної культурологічної концепції ідеалу людини.

Втім, з методологічної точки зору, враховуючи, що невід'ємним компонентом цілісного осмислення людини є культурфілософська парадигма, то звернемося до висвітлення основних аспектів праць сучасних вчених, у яких проблема людини постає у культурфілософському модусі осмислення, а саме – у зв'язку із культурою як особливому світу людського буття. Так, у праці «Філософія культури» (СПб., 1996) [4] відомого російського вченого М. С. Кагана у контексті аналізу філософських аспектів підсистеми буття «культура/людина» автором визначено особливості співіснування культури та людини. Позаяк культура орієнтується на людину, функціонує в якості загальнолюдського феномену, що створений специфікою людського життя, то вона від самого початку не є завершеною у своїй універсальності, вона лишається відкритою, як «усередині», де знаходиться нескінчений простір змістів, так і «ззовні», де культура освоює й наси-

чує змістами об'єктивну предметність. Культура являє собою саме ту іпостась життя людини, яка своєрідно «утримує» її в достеменному, автентичному бутті, сутнісно поєднаному із людським в людині. Саме тому спектр можливостей культури являє собою розкритість людини світові, а духовні феномени, включені до цього процесу, належать до фундаментальних підвалин людського буття, а проєктивні детермінанти й, передовсім ідеал, мрія, надія, вводять людину в світ можливостей.

Розв'язання проблеми особистості в культурі відбувається на основі онтологічного підходу у праці сучасного вітчизняного вченого Є. К. Бистрицького «Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие» (К., 1991) [2]. Культура постає у дослідника як універсальна реальність людського буття, простір ціннісно-орієнтаційних та смислоутворюючих засад людського існування, що обумовлює можливість саморозвитку та самовизначення людини у вимірах особистісного відношення до світу. При цьому феномен особистості розглядається у вигляді безпосереднього зв'язку всезагального плану культурного життя із особистісним буттям людини. Із визнанням людської індивідуальності універсально значущим феноменом культури, сама культура постає як чинник та передумова виробництва та відтворення саме особистого відношення до світу: «Культура утворює поле людського існування у всій безпосередності та багатоманітності його виявів для людини. Тому і людина завжди є «людиною культури»» [2, с.131].

Медіатором між матеріальним та ідеальним, потенційним та актуальним, між річчю та словом, символом та семантикою його референції визначає людину сучасний мислитель С. Б. Кримський. Культура для вченого – це система перенесення цінностей сучасності в буття людини, у смисл її життєдіяльності із урахуванням досвіду минулого і перспектив майбутнього. Таким чином, культура є процесуальною, адже вона не зводиться до статичної побудови речей, матерії та духу. Перенесення досвіду минулого на цінності сучасності означає в культурі реалізацію нереалізованого, актуально можливого. В цьому сенсі культура, на думку вченого, може бути визначена як актуалізація смислового потенціалу творчої діяльності, що характеризується перетворенням речей на речення (формування текстів) і відтворенням історичного досвіду в його перспективних можливостях. Відтак, важливою ознакою культури стає її причетність до сфери можливого, адже культура не повторює пройдене, бо реалізує історичний досвід у формах творчості, що надають сенс індивідуальності. Саме тому Сократ, Будда, пророки, Магомет і Володимир Святий – це не тільки історичні особистості, а й втілення відповідних культур.

Важливо підкреслити можливості культури у її потенційному вимірі, адже якщо в історії цю потенційність можна виявити через дослідження минулого, то культура відкриває неозорі простори можливого, модального, нездійсненого тепер чи нездійсненого в майбутньому. У зазначеному ракурсі центральною постає проблема людини. На думку вченого, людина відкрита майбутньому і виступає свого роду особистісним проєктом, що потребує здійснення та самореалізації. Разом з тим, урахування фундаментальності цієї сфери потенційного підводить під компетенцію культури найвищі ранги реальності та розкриває дійсність не тільки в емпіричних, а й у модальних аспектах, не тільки у формах су-

щого, а й можливого, актуального та евентуального, логосу подій і хаосу шансів, лінійності причин і химерності фортуни [6, с. 21].

На культуру як на продукт людської творчості, що творить людину, а людину, яка через культуру відкриває та змінює світ і саму себе, вказує відомий сучасний мислитель К. А. Свасьян. «Культура – і таким є її визначення *in optima forma* – людина, *homo totus*, узятий у всьому потенціалі осмислених здійснень; вона – культ (точніше культивування) людського буття, важка та довготривала возгонка цього буття від даності матеріалу до блискучої художньої форми. Створюючи культуру, людина створює себе – йде мова про лінійний контрапункт, аналітичну геометрію, політичну економію або періодичну таблицю елементів, всюди йде мова про людину і весь цей «терплячий лабіринт ліній ретельно складає риси його власного обличчя» - підкреслює К. А. Свасьян [11, с.227]. Таким чином, суб'єкт, який сам пізнає культуру, пізнає самого себе. Отже, це дозволяє зробити висновок, що людина постає і як суб'єктом, так і об'єктом культурології.

Соціальну та духовну сутність людини як творця, носія та споживача духовних цінностей відмічає російський вчений О. О. Радугін: «Людина – дитя не тільки природи, але й культури, не стільки істота біологічна, скільки соціальна, а її природа не стільки матеріальна, скільки духовна» [7, с. 145]. Звідси культура постає як результат людської творчості та свободи, що визначає різноманіття культур та форм культурного розвитку. Втім, оскільки культура закріплена у символічних формах, які надаються кожному поколінню в уже готовому вигляді та виступають як загально значимі зразки, то складається надіндивідуальна логіка культури, яка не залежить від окремої людини та визначає думки та почуття великої групи людей. Тому, на думку вченого, справедливо буде вважати, що сама культура творить людину, разом з тим, саме людина через культуру відкриває та змінює світ та самого себе.

Культура постає як основа людської творчості, її нові смисли створюються індивідуальною творчістю, народжуються у глибинах людської суб'єктивності. Втім, щоб народилася нова культура необхідно, щоб ці смисли були закріплені у символічних формах у якості зразку, стали смисловими домінантами [7]. Їх створення відбувається у різних соціокультурних сферах – матеріальних та духовних, втім, неодмінно створюється людиною. Саме цим пояснюється необхідність дослідження означеного феномену культурологічною наукою.

У цьому зв'язку відомий сучасний культуролог В. М. Розін зауважує, що суттєвою особливістю сучасної культури є формування, поряд із традиційним, її нового образу, пов'язаного з ідеями історичної та органічної цілісності культури, уявленнями про норми, правила, традиції, звичаї тощо. В умовах соціокультурних трансформацій, що відбуваються на межі тисячоліть, завершується процес існування одного типу людини та створюються умови для формування іншого. Саме тому, на думку вченого, необхідно вивчати не стільки існуючий тип людини, скільки готувати умови для формування людини прийдешньої культури та цивілізації. Можливо це буде «постновоєвропейська» людина [10, с.48]. Цим обумовлена прогностична функція культурологічних досліджень у зазначеному вимірі.

Вказуючи на ряд сформованих у сучасній науці підходів до вивчення особистості (психологічний, діяльнісний, філософський), В. М. Розін підкреслює, що ні культура не може існувати поза людиною, ні людина – поза культурою. Адже становлення людини в культурі відбувається одночасно із самою культурою [10, с.219]. Втім, осмислення вченим дихотомії «культура-людина» відбувається у проекції «особистість-культура», що наближує його позицію до культурфілософського підходу. Відповідно до нього дослідником розв'язується питання щодо сутності культури та індивіда як у їх цілісності, так і у паралельності один до одного.

Таким чином, культура у працях сучасних дослідників постає як багатогранне соціальне явище, що утворює особливий простір життя людини, у якому реалізуються її творчі здібності та духовний потенціал. Людина, у свою чергу, виступає як суб'єкт соціально-історичної діяльності, творець та одночасно продукт ціннісних змістів культури.

Важливим для нашого дослідження стає виокремлення культурантропологічної парадигми, адже пізнання культури через призму її взаємодії із людиною визначає провідну ознаку культурологічного знання – його гуманістичну спрямованість. Як зазначає сучасний культуролог А. О. Белік, «за різноманітними «ліками культури» існує і людина з її здібностями, потребами, цілями, завдяки чому культурологія набуває гуманістичної спрямованості» [1, с.5].

Зазначимо, що проблема культури та особистості, культури та людини постала в культурній антропології як у напрямі, орієнтованому на вивчення процесів індивідуального опанування культури та формування особистості. Витоки цього напрямку простежуються в етнопсихології, що почала формуватися у Європі з др. пол. XIX ст. та породила такі поняття, як «національний характер», «національна психологія». Наприкінці 20-початку 30-х рр. XX ст. дослідження проблеми культури та особистості були пов'язані із вивченням процесів опанування культури людиною. В цей час склалися такі категорії, як «особистість», «соціалізація», «інкультурація», «культурний паттерн», «базова або модальна особистість». В межах цих галузей знань відбувалася спроба осмислити зв'язок між психологією та культурою, дослідити культуру та індивіда в комплексі - індивіда як представника певної культури, а також з'ясувати зв'язок між культурою, прийнятою у даному суспільстві та особистістю як носія цієї культури.

Вченими-антропологами американської «етнопсихологічної школи» (Ф. Боас, Р. Бенедікт, М. Мід, Р. Лінтон, А. Кардінер, К. Клакхон, К. ДюБуа, Є. Сепер, Дж. Хонігман та ін.) був сформований напрям «Культура-та-особистість» та покладено початок систематичним теоретичним пошукам засад функціонування етносу та психологічних складових, які є єдиними для усіх членів етнокультурного співтовариства. Основним поняттям американської етнопсихології став «базовий тип особистості». Цей концепт уособлює уявлення про певний культурний образ людини, який продукується і відтворюється певною культурою через відповідні механізми культурної комунікації і впливу. Тим самим окреслений концепт являє собою відповідну модель особистості, яка притаманна певному типу культури.

Представники американської етнопсихології концентрували свою увагу на не на суспільстві в цілому, а саме на культурі, оскільки поняття «основної особистості» могло бути застосоване лише по відношенню до людей, які володіли спільною культурою. До параметрів основної особистості були віднесені образ мислення, почуття, що складають свого роду усереднений характер окремої культури, риси якої розглядалися як суттєві ознаки досліджуваного народу. При цьому представники вищеозначеної школи сконцентрували свою увагу не на суспільстві у цілому, а саме на культурі. Таким чином поняття основної особистості могло бути застосоване лише до людей, які володіли спільною культурою, що дало можливість сформувати важливий загальнофілософський та культурологічний принцип про зв'язок культури із відповідним «базовим типом» особистості, який властивий певному етносу та складає основу його сутності та етнічної виокремленості.

В цілому, культурній антропології властива більша увага до духовних утворень, аніж матеріальних артефактів та систем соціальних відносин, більший історизм, намагання розглядати культуру не у статиці, а в динаміці, зокрема через механізм передавання культурного досвіду від покоління до покоління. Саме тому культурна антропологія передбачає широкий гуманістичний погляд на світ, побудований на порівняльних, так званих крос-культурних дослідженнях, на співставленні різних культур в різні історичні епохи, а не тільки традиційних суспільств. Ці ознаки дозволяють залучити культурантропологічну парадигму у контекст культурологічного пізнання людини у її взаємодії із культурою.

З огляду на інтегративний характер культурологічного знання, що дозволяє культурології успішно взаємодіяти із різними науками, що вивчають феномен людини, а також враховуючи те, що історично-змінні відношення культури та людини віддзеркалюються або образно «моделюються» в мистецтві як способі практично-духовного осягнення дійсності, варто залучити до орбіти культурологічного пізнання *мистецтвознавчу парадигму*. Адже мистецтво у вимірах «культура-людина» виявляється унікальним «інструментом» культури, що здатне подвоювати одиничне існування людини, сприяючи розвитку її особистісних якостей, та образного самопізнання, а також дзеркалом, у яке людина може придивлятися аби краще та глибше, себе пізнати [3].

Важливою щодо цього можна вважати думку М. С. Кагана про те, що здатність мистецтва моделювати індивідуально-неповторне, унікальне у людському бутті, здійснюється не тільки у зображенні особистості, як це робить письменник, живописець або актор, але й завдяки виявленню духовного світу художника у неповторності його переживань, як це притаманно ліричній поезії, музиці, танцю. Відповідними для цього засобами володіє тільки мистецтво, оскільки воно відтворює реальність у життєподібних формах. Коли ж одиничне стає унікальним, як це відбувається у людському бутті, мистецтво відтворює цю унікальність, досягаючи одночасно того, щоб через неї висвітлювали особливе та загальне [4, с.83].

Прагнення не тільки передбачити майбутнє, випередити його, а й реалізувати його у відповідності із власними цілями, устремліннями, ідеалами, у яких відбувається «випереджальне відображення» дійсності, а також ідеальний образ ба-

жаного майбутнього – це є найважливішою особливістю людської діяльності, що має спрямований та доцільний характер. І від того, наскільки цей образ відповідає прийдешній реальності, залежить в цілому майбутнє існування людства. У цьому контексті художник постає як носій ідеалу, що дозволяє йому іноді бути у ролі пророка, а мистецтво в цілому здатне виконувати прогностичну функцію. При цьому створений митцем художній образ, віддзеркалює реальність не тільки об'єктивну, а й суб'єктивну – а саме духовний світ самого художника, виявляє його оцінне ставлення до світу.

Не дивлячись на те, що кожний вид мистецтва використовує специфічній інструментарій для створення художнього образу, його осягнення потребує, в загальному вигляді, знань можливостей художньої мови того чи іншого виду мистецтва, особливостей його виразно-виражальних засобів, а також знання тієї епохи, у яку було створено твір, той художній ряд, у якому цей твір стоїть, а також його місце у творчості художника та в історії художнього розвитку. Усі ці знання дають конкретні науки, що вивчають закономірності як окремих видів, так і в цілому мистецтва – літературознавство, музикознавство, театрознавство, мистецтвознавство тощо.

До сфери кожного з цих видів мистецтва в усі часи потрапляла людина як об'єкт прискіпливої уваги з боку художників, літераторів, музикантів, акторів й режисерів. Саме ними в усі часи створювався образ ідеальної людини, сформований відповідно до особистісного світогляду, уявлення про ідеал, що перехресчувалися із настроями епохи. Це давало можливість створити такий художній образ, який втілював у собі найбажаніші риси людини як теперішнього, так і майбутнього: «В епохи, коли починає формуватися більш високий моральний облік будь-якого народу, завжди саме поети, творці епосу є тими людьми, які висувають ідеальний образ людини, який стає зразком, на який люди мають орієнтуватися і за яким вони дійсно оцінюють вчинки. Такі поети стають істинними вихователями, які формують духовний облік цілих поколінь» [3, с. 390]. Створені митцями такі «вічні образи» мають ступінь світоглядно-естетичного узагальнення, який виходить за межі конкретної країни чи епохи та забезпечує їм універсальну популярність. У свою чергу, відповідну пізнавальну роль, зокрема для культурології, мають мистецькі твори, які додають нові вічні образи, а отже, створюють і нову культурну парадигму. В цілому, можна стверджувати, що образи людини в мистецтві – це «слово культури, сказане нею самою про себе і досить складно зашифроване, а тому вимагає особливої герменевтичної роботи» [8, с. 931].

Висновки. Отже, культурологія як гуманітарна дисципліна не обмежується вивченням лише культури у сукупності її цільних історичних форм, а виходить на творця культури – конкретного індивіда. Це створює підстави для дослідження феномену людини крізь призму методологічних стратегій культурологічного знання, виміром яких є парадигмальний підхід. Його залучення у процес культурологічного дослідження дозволяє не тільки систематизувати історично та культурно обумовлені образи людини, а виявити умови, за яких створюються історично змінні образи людини та механізми їх взаємозв'язку із культурою в цілому, а також з її різноманітними аспектами. Відтак, одним з основних для культурології

постає питання про те, якими типами культури визначається та стають необхідними ти чи інші образи та поняття людини, по яким причинам відбувається перехід від одних образів та понять людини до інших, а також у яких культурах та при яких умовах можливе їх вільне конструювання для того, щоб перетворити ці образи та поняття в джерело прогнозованих змін культури, яка їх створила.

Література

1. Белик А. А. Культурология. Антропологические теории культур. / А. А. Белик. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т., 1999. – 241 с.
2. Быстрицкий Е. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие /Е. Быстрицкий. – К.: Наук. думка, 1991. – 198 с.
3. Гартман Н. Эстетика /Н. Гартман; пер. с нем. Т. С. Батищева [и др.]. – К. : Ника-Центр, 2004. – 639с.
4. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 416 с.
5. Колесник О. С. Феномен інтерпретації в художній культурі : монографія /Олена Сергіївна Колесник. – К.: НАКККІМ, 2014. – 265 с.
6. Кримський С. Б. Культура розкриває внутрішню безмежність людини /Сергій Кримський //Культурологічна думка: щорічник наукових праць. – К.: АКМУ Ін-т культурології, 2009. – № 1. – С.18-26.
7. Культурология : учебн. пособие / сост. и отв. ред. А. А. Радугин. – М.: Центр, 2001. - 304 с.
8. Культурология. Энциклопедия. В 2-х т. Том 2. / Гл. ред. и авт. проекта С. Я. Левит. - М. : РОССПЭН, 2007. - 1184 с.
9. Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. / Т. Кун. – М.: АСТ, 2003. – 605 с.
10. Розин В. М. Культурология: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / В. М. Розин. – М. : Гардарики, 2003. – 462 с.
11. Свасьян К. А. Философия символических форм Э. Кассирера : критический анализ [отв. ред. В. М. Межуев]; АнАрмССР. Ин-т философии и права. – Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1989. – 238 с.